निदानमिक्ष्वाकुकुलस्य सन्ततेः
सुदक्षिणा दौहृदलक्षणं दधौ ॥"
"कौसुद्याः सुखं प्रारम्भम् ।" इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ।) उपायः ॥ सन्धिविशेषः ॥ (यथा, दशरूपके । १ । २३ ।
"सुखं बीजसमुत्पत्तिर्नानार्थरससम्भवा ।
अङ्गानि द्वादशैतस्य बीजारम्भसमन्वयात् ॥")
नाटकादेः शब्दः । इति मेदिनी । खे, ४ ॥ आदानम् ॥ (यथा, रामायणे । २ । ५० । ७ ।
"अचक्षुर्विषयं प्रायाद् यथाकैः क्षणदासुखे ॥")
प्रधानम् ॥ (यथा, महाभारते । २ । ३८ । २७—२९ ।
"राजा सुखं मनुष्याणां नदीनां सागरो सुखम् ।
नक्षत्राणां सुखं चन्द्र आदित्यस्तेजसां सुखम् ॥
पर्व्वतानां सुखं मेरुर्गरुडः पततां सुखम् ।
सदेवकेषु लोकेषु भगवान् केशवो सुखम् ॥")
शब्दः । नाटकः । वेदः । इति शब्दरत्नावली ॥ (द्वारम् । यथा, रघुवंशे । ३ । २८ ।
"लिप्तेयथावद्गृहशोभनेन वाङ्मयं
नदीसुखेनेव समुद्रमाविशत् ॥"
"नद्या सुखं द्वारम् । सुखन्तु वदने सुखारम्भे द्वाराम्बुपाययोरिति यादवः ।" इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥ अग्रभागः । यथा, हठयोगप्रदीपिकायाम् । ३ । ५ ।
"तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन प्रबोधयितुमीश्वरीम् ।
ब्रह्मद्वारमुखे सुप्तां सुप्ताभ्यासं समाचरेत् ॥")
सुखः, पुं, डहुः । यथा,—
'लकुचो लिकुचो लुत्तः खगवल्लो सुखो डहुः ।'
इति शब्दचन्द्रिका ॥
सुखगन्धकः, पुं, (सुखे गन्धः अस्मात् । कप् ।) पलाण्डुः । इति राजनिर्घण्टः ॥
सुखघण्टा, स्त्री, (सुखे घण्टेव शब्दो यस्मात् ।) हुलहुलीध्वनिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
सुखचीरी, स्त्री, (सुखस्य चीरं वस्त्रविशेष इव । सुखचीर + स्वार्थे ङीष् ।) जिह्वा । इति शब्दमाला ॥
सुखजः, पुं, (सुखात् जायते इति । जन् + डः ।) ब्राह्मणः । इति पुराणम् ॥ वक्त्रजाते त्रि ॥
सुखतीयं, त्रि, (सुखस्य इति । सुख + तसिल् । सुखतः । तत: "सुखपार्श्वशब्दाभ्यां तसन्ताभ्यामीयप्रत्ययो वक्तव्यः ।" ४।३।६०। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या ईयः । "सुखपार्श्वतसोर्लोपश्च ।" ४ । २ । १३८ । इत्यत्र काशिकोक्तेश्च टिलोपः ।) सुखसम्बन्धि । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
सुखदूषणः, पुं, (सुखं दूष्यते अनेनेति । दुष् + णिच् + करणे ल्युट् ।) पलाण्डुः । इति राजनिर्घण्टः ॥
सुखदूषिका, स्त्री, (सुखं दूषयति विवर्णं करोतीति । दुष् + णिच् + ण्वुल्टाप् अत इत्वञ्च ।) सुखजातक्षुद्ररोगविशेषः । वयसफोड़ा इति भाषा । तल्लक्षणमाह ।
"श्लाक्ष्णलीकण्टकप्रख्याः कफमारुतपित्तजाः ।
जायन्ते पिड़का यूनां ज्ञेयास्ता सुखदूषिकाः ॥"
प्रख्याः सदृशाः । एता यूनामेव सुखे भवन्ति स्वभावात् ॥ * ॥ अथ तच्चिकित्सा ।
"अङ्गुलस्य चतुर्थांशो सुखे लेपः कनिष्ठकः ।
मध्यमस्तु त्रिभागः स्यादुत्तमोर्द्धाङ्गुलो भवेत् ॥
स्थितिकालोऽपि तस्योक्तो यावत् कल्को न शुष्यति ।
शुष्कस्तु गुणहीनः स्यात्तथा दूषयति त्वचम् ॥"
सुखलेपमाह ।
"लोध्रधान्यवचालेपस्तारुण्यपिड़कापहः ।
तद्वन्नीलोत्पलायुक्तं मरिचं सुखलेपनम् ॥
सिद्धार्थकवचालोध्रैः सैन्धवैश्च प्रलेपनम् ।
वमनञ्च निहन्त्याशु पिड़कां यौवनोद्भवाम् ॥
केवलाः पयसा पिष्टास्तीक्ष्णाः श्लाक्ष्णलिकण्टकाः ।
आलिप्तं चाहमेतेन भवेत् पद्मोपमं सुखम् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
सुखधावनं, क्ली, (सुखस्य धावनं । धावृञ् शवे ण्यन्त + ल्युट् ।) आस्यप्रक्षालनम् । सुखधोया इति भाषा । यथा, भावप्रकाशे ।
"पटोलनिम्बजम्बूम्रमालतीवनपल्लवैः ।
पञ्चपल्लवजः श्रेष्ठः कषायो सुखधावने ॥"
सुखधौता, स्त्री, (सुखं धौतं मार्ज्जितमनेनेति । धाव् + कर्म्मणि + क्तः स्त्रियां टाप् ।) ब्राह्मणयष्टिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥
सुखनिवासिनी, स्त्री, (सुखे निवसति या सा । नि + वस् + णिनिः स्त्रियां ङीप् । वाणीरूपत्वादस्यास्तथात्वम् ।) सरस्वती । इति केचित् ॥
सुखनिरीक्षकः, पुं, (सुखं निरीक्षते इति । निर् + ईक्ष् + ण्वुल् । उदयोगं विहायान्यसुखापेक्षित्वेनावस्थानादस्य तथात्वम् ।) अलसः । इति शब्दरत्नावली ॥
सुखपूरणं, क्ली, (सुखं पूर्य्यते अनेनेति । पूर् + करणे ल्युट् ।) गण्डूषः । इति वैद्यकम् ॥
सुखप्रियः, पुं, (सुखस्य प्रियः ।) नारङ्गः । इति भावप्रकाशः ॥ वक्त्ररोचके, त्रि ॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये ।
"सुखप्रियः स्थिरमदो विज्ञेयोऽनिलनाशकः ।")
सुखभूषणं, क्ली, (सुखं भूषयति रक्तिम्नालङ्करोतीति । भूष् + णिच् + ल्युः ।) ताम्बूलम् । इति वैद्यकम् ॥
सुखमण्डनकः, पुं, (सुखं मण्डयति भूषयतीति । मडि + ल्युः स्वार्थे कन् ।) तिलकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ आस्यभूषके, त्रि । (सुखमण्डनमप्यत्र ॥)
सुखमोदः, पुं, (सुखस्य मोदः हर्षः अस्मात् ।) शोभाञ्जनः । इति राजनिर्घण्टः ॥
सुखयन्त्रणं, क्ली, (सुखं अश्वादीनां यन्त्रयते सङ्कोच्यते येनेति यत्रि सङ्कोचने + करणे ल्युट् ।) कविका । यथा,—
"कवी खलीनं कविका कवियं सुखयन्त्रणम् ।"
इति हेमचन्द्रः । ४ । ३१६ ॥
सुखरः, त्रि, (सुखं अस्यास्तीति । सुख + उषसुषिसुष्कमधो रः ।" ५ । २ । १०७ । इत्यत्र "रप्रकरणे खसुखकुक्षेभ्य उपसंख्यानम् ।" इति काशिकोक्त्या सर्व्वस्मिन् वक्तव्ये रः । "निन्दितं सुखमस्यास्तीति रः ।" इत्यमरटीका ।) अप्रियवादी । तत्पर्य्यायः । दुर्मुखः २ अवद्यमुखः ३ । इत्यमरः । ३ । १ । ३६ ॥ (यथा,—
"एका भार्य्या प्रकृतिसुखरा चञ्चला च द्वितीया ।"
इत्युद्भटः ॥
शब्दायमानः । यथा, मृच्छकटिकनाटके १ अङ्के ।
"त्वां सूचयिष्यति तु माल्यसमुद्भवोऽयं
गन्धश्च भीरु ! सुखराणि च नूपुराणि ॥"
अग्रयायी । यथा, हितोपदेशे ।
"यदि कार्य्ये विपत्तिः स्यान् सुखरस्तत्र हन्यते ॥")
सुखरः, पुं, (सुख + रः ।) काकः । गृद्धः । इति राजनिर्घण्टः ॥
सुखरोगः, पुं, (सुखस्य रोगः ।) वक्त्रामयः । (यथा, मार्कण्डेये । १५ । ३५ ।
"पङ्गुत्वो वधिरः कुष्ठी यक्ष्मणा च प्रपीड़ितः ।
सुखरोगाक्षिरोगैश्च गुदरोगैश्च बाध्यते ॥")
तत्र सुखस्य स्वरूपमाह ।
"ओष्ठौ च दन्तमूलानि दन्ता जिह्वा च तालु च ।
गलो गलादि सकलं सप्राङ्गं सुखमुच्यते ॥"
अथ सुखरोगानां संख्यामाह ।
'स्युरष्टावोष्ठयोर्दन्तमूले तु दश षट् तथा ।
दन्तेष्वष्टौ रसज्ञायां पञ्च स्युर्नव तालुनि ॥
कण्ठे त्वष्टादश प्रोक्तास्त्रयः सर्व्वसराः स्मृताः ।
एवं सुखामयाः सर्व्वे सप्तषष्टिर्मता बुधैः ॥'
सुखरोगानां निदानान्याह ।
'अनूपपिशितक्षीरदधिमाषादिसेवनात् ।
सुखमध्ये गदान् कुर्य्युः क्रुद्धा दोषाः कफोत्तराः ॥'
तत्रौष्ठरोगाः ।
तेषां निदानपूर्व्विकां संख्यामाह ।
'पृथग्दोषैः समस्तैश्च रक्तजो मांसजस्तथा ।
मेदोजश्चाभिघातोत्थ एवमष्टौष्ठजा गदाः ॥'
तत्र वातिकस्य लक्षणमाह ।
'कर्कशौ परुषौ रूक्षौ क्षयौ तीव्रसुगन्धिनौ ।
दाल्येते परिपाट्येते ओष्ठौ मारुतकोपतः ॥'
परुषौ रूक्षौ । दाल्येते विदार्य्येते । परिपाट्येते किञ्चिद्दीर्णत्वचौ क्रियेते ॥ पैत्तिकमाह ।
'चीयेते पिड़काभिस्तु सरुजाभिः समन्ततः ।
सदाहपाकपिड़कौ पीताभासौ च पित्ततः ॥'
श्लैष्मिकमाह ।
'सवर्णाभिस्तु चीयेते पिड़काभिरवेदनौ ।
कण्डूमन्तौ कफादोष्ठौ पिच्छिलौ शीतलौ गुरू ॥'
सान्निपातिकमाह ।
'सक्तत् क्षयौ सक्तत् पीतौ सक्तत् श्वेतौ तथैव च ।
सन्निपातेन विज्ञेयावनेकपिड़कान्वितौ ॥'